ԿՈՅՐ ՎԱԶՔ

Հողազանգուած, այլ տենչանքով կենսավառ,
Ծարաւահիւծ դէպի աղբիւրն Երազին
Կորաքամակ կ'երթան, կ'երթան հեւասպառ,
Վըտիտ մարդիկ՝ նոր բաժակներ ձեռքերնին։

Անոնք, կեանքին ուխտադիրներն անվըկանդ,
Կ'իյնան ճամբուն վըրայ խոնաւ եւ տըղմուտ,
Ու թէեւ թոյլ, անզօր ծունկով եւ հիւանդ,
Բայց կը վազեն փընտրռելով նոր յաղուրդ։

Ո՜հ, քանիներ սիրոյ կարմիր նիզակէն
Արիւնազանգ առած վէրքեր ահարկու,
Մահուան մէջ իսկ նոր յարութեան տենչալէն՝

Կը մըտնեն մութ անտառն անդարձ եւ յաղթկու,
Ցոյսի ջահն իրը առաջնորդ կոյր քայլերնուն՝
Կեանքի հացէն դեռ պատառ մ'ալ կրծելու։

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ ՄԸ

Աստղերուն տակ լուսածոր
Հոգիս ումպ ումպ կ'արբենայ,
Անդորրութեամբ երկնաւոր,
Ցոլացումէն արծաթեայ։

Կ'ուզեմ հանդչիլ անձանձիր,
Թօթափած բեռն հոգերուս,
Մոռնալ աշխարհը նանիր,
Եւ սուտ սէրերն յորդայոյզ։

Կ'ուզեմ զրկել տենդահար
Նոր աշխարհին նոր ափեր,
Աշխարհ՝ զոր ես տեսլարար

Կը ստեղծեմ միշտ անտարբեր,
Առանց ետիս նայելու,
Եւ կուլ տալով սարսուռներ։

Հ. Մ. ՃԱՆԱՇԵԱՆ

• ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ •

ԴՈՒԻՆ ՔԱՂԱՔԸ ԵՒ ՆՐԱ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԸ։ Գրեց Կ. Ղաֆադարեան։ Լաբտակազմ, քառածալ, 300 էջ, 234 գունաւոր եւ անգոյն նկարներով։ Հրատ. Երեւան, 1952։ Գին՝ 21 ռուբլի։

Երեւանի ՀՍՍՌ Գիտութիւններէ Ակադեմիայի հրատարակած մեծարժէք գործերէն է Կ. Ղաֆադարեանի այս փընտռուած հատորը։ 2000 օրինակ տպուած այս գործն ալ այժմ սպառած եւ դժուար գտնուելիք հատորներու շարքին է։

Ղաֆադարեանի այս գործը նուիրուած է բոլորովին՝ զրեթէ օրը օրին՝ պատմութեան պեղումներու, որ կատարուած են 1937էն ի վեր (մինչեւ 1950)։ Այս պեղումները կ'երեւայ թէ դեռ կը շարունակուին։

Հեղինակը մեզի տալէ վերջ ամփոփ եւ շահեկան յառաջաբան մը, կ'աւելցնէ հմտալից ներածական մը Դուինի (Դաբիլ) անուան ստուգաբանութենէն սկսելով։ Առաջին գլուխով կը ներկայացուին «Քաղաքի աւերակները»։ մանրապատում նըկարագրութիւն, ճոխացած տեղագրական նկարներով եւ գծատախտակներով։

Երկրորդ գլուխով կը սկսի նկարագրութիւնը եւ հաշուետուութիւնը Դուինի պեղումներուն։ Կը խօսի փրոֆ. Նիկ. Մառի պեղումներէն (1899) սկսելով, որոնք մասնակի հանդամանք ունէին։ Յետոյ Խաչիկ վրդ. Դաղեանի պեղումները՝ 1904, 1907 եւ 1908 թուականներուն։ Կանոնաւոր պեղումներու, գիտական ձեւով, հաղիւ 1936ին կը ձեռնարկուի, եւ նախկին սխալներէ օգտուելով՝ 1938ին հաստատ հիմերու վրայ կը գրուին գիտական պեղումները եւ նոր թափով կը շարունակուին։

Երրորդ գլուխով կը տրուին «Քաղաքի ճարտարապետական կառուցուածքները»։ ճոխ լուսանկարներով եւ ճարտարապետական վերակառուցումներու յատակագիծերով եւ գծագրութիւններով։

Չորրորդ գլուխը բնական է ամէնէն շահեկաններէն մէկն է։ «Գտնուած առարկաները»։ Այս մասին թող ներուի մեծի քիչ մը ծանրանալու։ Ղաֆադարեան կը գրէ։ «Տնային պղնձէ կարասիներ՝ կաթսայ, լանգառ, պղնձէ պուտուկ, քամիչ եւ այլ առարկաներ բոլորովին չեն գտնուել եւ հաւանաբար Դուինի հին բընակիչները չեն էլ գործածել, որովհետեւ այդ առարկաներն իրենց բազմաթիւ ձեւերով հանդէս են գալիս կաւից եւ յախճապակուց» (էջ 170բ)։ Ղաֆադարեան, որ այլուր ալ այդ կարծիքը կը յայտնէ, որոշ կերպով կը սխալի։ Նախ, եթէ պընղնձէ ամաններ գոյութիւն չունէին ի Դուին, ուրեմն ի՞նչ բանի մէջ Դուինցիք կ'եռացնէին ջուր, կ'եփէին կերակուր։ Եթէ Դուինի մէջ, պեղումներու ժամանակ, կարելի չէ եղած պղնձէ խոշոր տընային իրեր գտնել, ատոր պատճառը շատ հաւանաբար քաղաքին հետզհետէ կործանումը եւ ամայանալն է։ Քաղաքին այս կամաց կամաց անկումին պատճառով բնակիչները իրենց հեռացած ատեն՝ իրենց հետ տարած կրնան ըլլալ պղնձեայ իրերը, կամ թէ քաղաքը աւերող կամ աւարող հորդաները իրը ցանկալի իր՝ իրենց կողոպուտին հետ տարած ըլլան։ Պղնձեայ իրերը թաղուած, պահուած չէին յատակ, որով կողոպուտի պատրաստ իրեր էին։ Պղնձէ իրերը դժբախտութիւնը ունեցած են անգործածելի ըլլալէ վերջ՝ հալեցուելու, մինչ բրուտագործական իրերը նոյնիսկ կտոր կտոր ըլլալէ վերջ՝ դեռ կարելի է գտնել պեղումներու ընթացքին։ Պղնձագործական հայկական իրեր, որոնք այնքան մեծ համբաւ մը ունէին հին ատենները, հաղիւ ԺԷ. դարուն կը հասնին հնութեամբ, իսկ ատկէ աւելի հիներ շատ հազուագիւտ են։ Կը խորհիմ թէ շատ վիճելի է Ղաֆադարեանի եզրակացութիւնը, թէ «Մեր տեսակէտն այն է, որ պղնձագործութիւնը, իբրեւ ինքնուրոյն արհեստ Դուինում շատ

© National Library of Armenia

թոյլ արտայայտութիւն է ունեցել» (էջ 170բ)։ Պղնձագործական նիւթերու Դուին-ի գեղումներուն մէջ չգտնուիլը պէտք չէ Դուինի մէջ պղնձագործութեան զարգացած կամ ընդհանրացած չըլլալուն վերագրել։

Շահեկան է որ Դուին գտնուեր են սեւադեղով, այսինքն՝ սեւ կիտուածով գեղով ոսկի կամ արծաթ իրեր։ Այս կերպ զարդարելու արուեստը ծանօթ է եղեր Դուինցի ոսկերիչներուն եւ արծաթագործներուն, որուն մէջ վարպետ էին նաեւ Վանայ, Երզնկայի, եւն... Հայ ոսկերիչ եւ արծաթագործ վարպետները, դարերու ընթացքին, եւ մինչեւ մեր օրերը։ Ղաֆադարեան խօսելով կիտուածագործութեան (էմայլ) մասին, կը գրէ. « Սակայն, ոչ միայն Դուինում, այլ եւ ամբողջ Հայաստանում, շատ քիչ են գտնուած արծնապակուած (էմալապատած) ոսկէ կամ արծաթէ առարկաներ» (էջ 178ա)։ Եւ լուսանցքի տակ կը ծանօթագրէ. «Կան մի քանի ձեռագիր աւետարանների արծաթէ կազմեր, որոնց վրայ պահպանուել են կարծէք թէ արծնապակման որոշ մնացորդներ»։ Զարմանալի է որ Ղաֆադարեանի անծանօթ մընացած է այդ արուեստով մեղի հասած հին եւ կարեւոր նմոյշներ, ինչպէս նաեւ մատենագրական ծանօթութիւններ։ Կիտուածագործութեան մասին խօսած եմ « Հայաստանեայց Եկեղեցի » պարբերաթերթին մէջ (Նիւ Եորք), եւ զարձեալ խօսելու նպատակ ունիմ այս էջերուն մէջ։ Ունիմ ապացոյցներ ցոյց տալու համար որ հին եւ զարդացած արուեստ մըն էր՝ հայկական համբաւաւոր եւ աշխարհահռչակ ոսկերչութեան կողքին։

Համաձայն եմ Ղաֆադարեանի հետ, որ Դուին կամ Հայաստան գտնուած դրոշմազարդ կարասները՝ հայկական են։ « Հայկական կարասները չէին կարող կրել դաղստանեան պղնձէ կաթսաների ազդեցութիւնը նաեւ այն պատճառով, որ Հայաստանն ունէր Դաղստանէց աւելի լաւ ձեւաւորուած տեղական կաթսաներ»։

Հայկական բրուտագործական բազմաթիւ ձեւեր արդարեւ ծագած են կամ մեծապէս ազդուած պղնձեայ հին բնատիպերէ, սակայն այդ բնատիպերն իսկ հայկական էին ծագմամբ արուեստի եւ արհեստի։ Ունկերով բազմաթիւ հայկական կաւէ ամաններ – սափոր, ջրաման, եւն. – որոշ կերպով օրինակուած կ'երեւան պղնձէ եւ նոյնիսկ անագապղնձէ նման հին անօթներէ։ Օրինակ՝ կաւէ կուժեր, ջրամաններ, որոնք նեղ, երկար եւ ձեւաւորեալ վիզեր ու շրթունքներ ունին, նաեւ բռնելու կոթեր, շատ աւելի գործնական եւ հեշտին պիտի ըլլար պղնձէ չինել՝ քան թէ կաւէ։ Ուրեմն որոշ է որ նման անօթներու բնատիպերը եղած են պղնձէ (մետաղէ)։

Ղաֆադարեան կը խօսի այսպէս կոչուած սնդկամաններու մասին, որոնցմէ բաւական թիւով գտնուած են Դուին ալ։ Ղաֆադարեան կը գրէ. «Սնդկամանները, մեծ մասամբ ձուաձեւ կաւէ անօթներ են, առանց նստուկի, հաստ պատերով եւ փոքրիկ պակաւոր բերանով» (էջ 200բ)։ Եւ կը շարունակէ. «բոլոր տարիների պեղումների ընթացքում Դուինում գտնուել են մօտ հարիւր այդպիսի անօթներ, որոնք տղամարդու բռունցքից քիչ աւելի մեծ են» (էջ 202ա)։ Ղաֆադարեան կ'աւելցնէ թէ «սնդկամանը Դուինում էժանագին կերամիկայի (կաւեղէն) շարքին չի պատկանել։ Հէնց միայն այն հանգամանքը, որ բացի մի քանիսից, մնացած բոլոր անօթները գտնուել են միջնաբերդի դաղաթին եւ լանջերին, ցոյց է տալիս, որ նա օգտագործուել է քաղաքի միայն բարձր խաւի կողմից» (էջ 204բ)։ Ուրեմն այս «առանց նստուկի», դրոշմազարդ, եւ այլապէս զարդարուն, ձուաձեւի մօտ, նեղ բերանով, ամանները որոնք ալ աւելի յաճախօրէն «բարձր խաւի» հարուստ, աղնուական, մեծատուն դասակարդին կողմէ գործածուած են, անիմաստ պիտի ըլլար սնդկման կոչել։ Ի՞նչ հարկ էր սնդիկ փոխադրել նման զարդարուն, ճոխ ամաններով։ Եւ ինչո՞ւ մեծատուն, ճոխ կեանքի վարժած ազնուական դասակարդին միայն մասնայատուկ ըլլային՝ եթէ իրապէս սընդկամաններ էին ատոնք։ Սնդիկի գործածութիւնը ազնուականներու կամ բարձր դասակարդի կողմէ յատկապէս զարմանալի եւ արտակարդ պիտի ըլլար։ Ուրեմն որոշ է որ ատոնք սնդիկէ զատ՝ ուրիշ բաներու գործածութեան համար էին։ Ղաֆադարեան կ'երեւի թէ ինքն ալ կը տարակուսի անոնց իբր սնդկման գործածուած ըլլալու մասին, եւ կը գրէ. « Այստեղ հետաքրքիրն այն է, թէ այդ անօթներն ի՞նչ նպատակի են ծառայել» (էջ 204բ)։ Ան կը հաւաստէ թէ եղեր են կարծողներ որ ատոնք հրձիգ նռնակներ (հրանիւթով լեցուն ռումբեր), ձիթաքրքրագներ, անապատի մէջ գործածուելիք ջրամանաներ եւ նոյնիսկ ճարտարապետական զարդարանքներ եղած են։ Ատոնք բոլորն ալ սակայն անհաւանական կարծիքներ են։ Հրձիգ նռնակները ի՞նչ կարիք ունէին արտաքսապէս զարդարուած ըլլալու։ Կամ ի՞նչպէս կարելի էր զանոնք իբր ձիթաքրագ գործածել, երբ այդ ամաններուն նեղ բերանները արդելք պիտի ըլլային զանոնք ձէթով լեցնելու, եւ չկար կերպ դիտնալու համար թէ ո՛րքան ձէթ կը գտնուէր ճրագին մէջ, եւ կամ ի՞նչպէս կարելի էր զանոնք իբր ճրագ գործածել՝ երբ ո՛չ օդի եւ ո՛չ ալ որեւէ ձեւով պատրոյդի յարմարութիւն ունէին։ Նոյնքան անհեթեթ է զանոնք ջրամանի նկատել. նախ մէջը ջուր լեցնելու դժուարութիւնը, յետոյ անկէ ջուր խըմելու անկարելիութիւնը, եւ վերջապէս անոնց փոքր տարողութիւնը՝ իբր ջրաման։ Ղաֆադարեան կ'աւելցնէ, թէ «վերոյիշեալ բոլոր կարծիքներն էլ այժմ հերքուած են եւ նորագոյն ուսումնասիրութիւնները ցոյց են տալիս, որ այդ ամաններն իրօք ծառայել են իբրեւ սընդկամաններ, բայց այն տարբերութեամբ, որ նրանց մէջ պահել են ոչ միայն սնդիկ, այլեւ ուրիշ անուշահոտ օծանելիքներ եւ այլ արագ ցնդող նիւթեր։ Այսպիսով հասկանալի է դառնում, թէ ինչո՞ւ այս անօթները գտնուում են միայն հարուստ խաւին պատկանող շինութիւնների մէջ։ Ինչպէս յայտնի է, միջին դարերում սընդիկը լայն չափերով օգտագործուել է կոսմետիկայի մէջ՝ մաշկային հիւանդութիւնների դէմ, ուստի եւ այդ սնդկամանները իբրեւ պերճանքի առարկայ, ծածկուել են զարդադրուած նախշերով։ Դուինի սնդկամանների... նրանց վրայ թարթելուց յետոյ անվարժ ձեռքով արուած փորագրութիւնները, որոնք անուշադրութիւնները, որոնք անուշադրութիւնները ցոյց են տալիս անօթների պատկանելիութիւնը...» (էջ 204բ եւ 206ա)։

Անոնց սնդկման ըլլալուն եւ փոխադրութեան համար գործածուելուն մասին արդէն վերը իմ առարկութիւններս տուի։ Նոյնպէս առարկելի է անոնց չպարումի կամ իբր մորթազեղի համար գործածուելիք սնդկման ըլլալը։ Նախ ամանները նստուկ չունին՝ իբր չպարի կամ դեղի սրուակ, յետոյ սնդիկի գործածուելի սրուակ, յետոյ սնդիկի գործածութիւնը չափազանց վտանգաւոր (եւ մանաւանդ հաստատ), եւ կամ չպարի նիւթ կամ իբր դեղ, հացու) է իբր չպարի նիւթ կամ իբր դեղ, ի բաց առեալ անոնց կողմէ՝ որոնք քաջ դիտեն սնդիկին յատկութիւնները։ Երբորդ, ատոնք շատ խոշոր սրուակներ են, ատոնք շատ խոշոր սրուակներ եւ չպարի կամ դեղի համար գործածուելիք սնդիկի համար։ Դարձեալ, այս սրուակները շատ խոշոր են թանկարժէք անուշահոտ օծանելիներու եւ հիւթերու, ինչպէս նաեւ չպարման եւ դեղերու համար։ Վերջապէս ատոնց նստուկ չունենալը ինքնին կը ժխտէ չպարումի համար որեւէ կերպով գործածուիլը։ Անմեկնելի պիտի ըլլար նաեւ թէ ինչո՞ւ ատոնց վրայ անոնց տէրերը յաճախ կոպիտ եւ անճոռնի գծանշաններ դրած ըլլան։ Որոշ է որ զանոնք իրենց ըլլալուն նշանները կարեւոր համարած են դնել՝ ցոյց տալու համար անոնց որո՛ւ պատկանիլը։ բան մը, որ առհասարակ յիշուած գործածութիւններէն ոչ մէկուն համար կենսական էր կամ կարեւոր։

Ուրեմն ի՞նչ բանի կը գործածուէին այս

© National Library of Armenia

զարդարուն, նեղ բերանով եւ առանց նստուկի ամանները։

Տարակոյս չկայ որ առանք օղիի ամանները էին, որոնք հաւանաբար կը գործածուէին աշխարհական կամ զինուորական ճամբորդներու կողմէ։ Անոնց փոքր չափը կը յարմարէր ճամբորդին՝ զայն իր ձիուն թամբին, տոպրակին կամ նոյնիսկ իր գօտիին մէջ զետեղելու համար։ Անոնցմէ ոմանք կ՚երեւի թէ կապացանցի մէջ ամրացած էին կամ նոյնիսկ փոքր տոպրակներու կամ քսակներու մէջ զետեղուած։ Անոնց նեղ բերանը յարմար էր՝ հեշտութեամբ հոսող՝ օղիով լեցնելու եւ նեղ բերանէն միայն օղին ումպ ումպ կամ քիչ քիչ խմելու։ Անոնց նեղ բերանները, կլոր լայն գլուխով մը, ճիշտ շրթունքներու կրնան յարմարիլ։ Օղիի ամանները, ինչպէս Կուտինական յախճապակեայ եւ Թոզաթի անագեայ օղիի ամանները ճոխ կերպով զարդարուած են գունագեղ, քանդակեալ, ջնարակեալ։ Ատիկա կատարուած է նաեւ դրոշմեալ արտաքինին շնորհիւ՝ ամանը մասներու մէջ անսայթաք, ուժեղ բռնելու համար։ Անոնց վրայ սեփականատէրերուն զանազան տառաձեւերը, գրերը, նշանները պարզապէս ցոյց տալու համար է, որ օղիի ո՞ր ամանը որո՞ւն կը պատկանի։ Թոզաթի օղիի ամաններն ալ իրենց վրայ յիշատակարան, արձանագրութիւն ունին՝ ցոյց տուող թէ իրենց տէրը ո՞վ է։ Պատկանելիութեան նշաններէն շատերը Դուինի սրուակներուն վրայ արաբատառ կ՚երեւին. բան մը՝ որով կարելի է բացատրել Դուինի մահմեդական տէրերուն զինուորներուն կողմէ գործածուած ըլլալը, քանի որ անոնք մասնաւորաբար միջնաբերդին շրջանին մէջ գտնուած են։ Անշուշտ աղքատներն ալ կրնային խմել օղի, եւ կը խմէին, սակայն անոնց համար կարիք չկար օղին ճամբորդի մասնաւոր սրուակներու մէջ դնելու, քանի որ զինեւունէն դուցէ մինչեւ տուն միայն տանելու պէտք ունէին, որ կարելի էր որեւէ շշաձեւ ամանով կատարել, թող որ խմելու արարողութիւնը անոնք ընդհանրապէս զինեւունը կը կատարէին, առանց տուն տանելու յոգնութեան. եւ ատոր համար է որ անոնցմէ փոքր թիւ մը միայն գտնուած է աղքատ դասակարգի շրջաններու մէջ ի Դուին։ Ո՛չ ալ անոնց բարձր խաւի, դասակարգի շրջաններուն մէջ միայն գտնուիլը՝ գտնոնք մասնայատուկ կ՚ընէ հարուստներուն կամ ազնուականներուն։ Անոնց միջնաբերդի գագաթին գտնուելու պարագան՝ կարելի է բացատրել միջնաբերդին զինուորական տեղ մը ըլլալով։ Զինուորական կամ վաճառականներու հաւաքավայրի մը մէջ, երբ շատ մը սրուակներ կրնային գտնուիլ, բնական է որ գտնոնք իրարմէ զատորոշելու համար, եւ անոնց որուն ըլլալը հաստատելու համար, յատուկ նշաններ քերուած ըլլային անոնց վրայ։ Կուտինահայ յախճապակեայ օղիի սրուակները, որոնք նոյնպէս փոքր էին, չունին նստուկ, եւ նոյնպէս կը գործածուէին ճամբորդութեան ատեն, միայն թէ անոնք տափակ էին երկու երեսներով։

Այսպէս, ուրեմն, կարելի է բացատրել սխալմամբ սնդիկ պարունակող կարծուած այս ամաններուն գաղտնիքը։ Թէ անոնք երբեմն գործածուած կրնային ըլլալ իրենց նպատակէն զատ՝ ուրիշ բաներու համար, ատիկա ալ հաւանական է, եւ սակայն յարուցած դժուարութիւններուն համար խիստ անսովոր։ Հին դարերէն նոյնիսկ ապակիէ, աննստուկ, օղիի ամաններ հասած են մեզի։

Զաֆաղարեանի գործին մէջ Դուին գտնուած բրուտագործական, կաւեղէն, յախճապակեայ, ջնարակեալ ամաններուն եւ բեկորներուն մասին տուած տեղեկութիւնները խիստ շահեկան են, եւ մեծապէս կարեւոր՝ ցարդ անծանօթ մնացած Դուին – Անի – Կուտինահայ կապին վերաբերմամբ։ Զաֆաղարեանի տուեալներով կարելի է շատ ու շատ կարեւոր գիւտեր ընել մեր մանր արուեստներուն մասին։ Զաֆաղարեանի գիտական ոգին, բացատրելու յատակութիւնը, ներկայացնելու կարողութիւնը, այս գիրքը կը դարձնէ ինծի հասած Երեւանեան ամէնէն արժէքաւոր գործերէն մէկը։

Հատորին մէջ կայ նաեւ ռուսերէն համառօտ ամփոփում մը գործին, եւ նկարներու ցանկը՝ հայերէն եւ ռուսերէն, եւ վերջապէս ամենակարեւոր «անունների ցանկը», որ գործը դիւրամատչելի կ՚ընէ պրպտողին։

Հաճոյքով եւ գոհունակութեամբ կը փակեմ այս մեծարժէք հատորը, յուսալով որ օր մը ալ Ամբերդի մասին նոյնը տրուի մեզի։

★

ՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԻՆ ԵՒ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐՈՒՄ։ Գրեց Գ. Բ. Պետրոսեան։ Լաթակազմ, ուրթածալ, 438 էջ, բազմաթիւ լուսատիպ արտահանութիւններով, հին գրչագրերէ եւ տպագրութիւններէ։ Երեւան, 1959, հրատարակութիւն Երեւանի Պետական Համալսարանի։ Գին՝ 16 ռուբլի 70 կոպէկ։

Մեծարժէք, աննախընթաց, բազմաշխատ գործ մըն է, որ մեզի կը տրամադրէ Գ. Բ. Պետրոսեան։ Գրեթէ անակնկալ մըն է նիւթի առատութիւնը, որ կարելի է եղած գտնել մեր հին մատենագրութեան մէջ։

Անտարակոյս մեր նախնիք իրը մասնագէտ ճարտարապետութեան, իրը խոշոր եւ միջազգային վաճառականներ, կարիք ունեցած են թուաբանութեան (նաեւ երկրաչափութեան) բազմատեսակ ու բարդ հաշիւներու, որուն համար պիտի չդոհանային օտարներէ փոխ առնելով միայն՝ այլ եւ իրենց պէտքերը պիտի բաւարարէին ինքնագիր հեղինակութիւններով։

Յառաջաբանին մէջ Պետրոսեան կը յիշէ վաստակաւոր եւ մեծանուն հայ թուաբանագէտներ, որպէս Անանիա Շիրակացին (Է. դար), Լեւոն (Թ. դար), Գրիգոր Մագիստրոս (ԺԱ. դար), Յովհաննէս Սարկաւագ (ԺԱ–ԺԲ. դար), Նիկողայոս Արտաւազդ (ԺԴ. դար) եւ անտարակոյս ուրիշներ, որոնք դեռ մեզի անյայտ կը մնան մեր բազմադարեան պատմութեան ծալքերուն մէջ։ Հայ թուաբանագէտներու գործերը ինքուրոյն էին։ Պետրոսեան կը վկայէ որ Անանիա Շիրակացիի գործը «արմատապէս տարբերկացիի գործը «արմատապէս տարբերուում է յոյն մաթեմատիկոս Նիկոմաքոսի աշխատութիւնից՝ հաշուողական արուեստի վերաբերեալ իր հարուստ նիւթերով» (էջ 7)։ Այլապէս ալ չէր կարող ըլլալ, քանի որ Հայկական ճարտարապետութիւնը իր հնադարեան եւ բարդ շինուածքներով պէտք էր ունենար թուաբանական առանձնայատուկ զարգացած գիտութիւն։

Պետրոսեան հետզհետէ կը մանրամասնէ իր գնահատելի աշխատութիւնը։ Առանձին գլուխով «Թուաբանութիւնն Ուրարջին գլուխով «Թուաբանութիւնն Ուրարտուում ըստ Ուրարտական սեպագիր արձանագրութիւնների», երկրորդ գլուխով «Մաթեմատիկական գիտելիքները Հայաստանում մինչեւ Է. դարի սկիզբը»։ Այս առթիւ պէտք է նկատել թէ որքան որ Անանիա Շիրակացի կը հաւաստէ, որ իրմէ առաջ հաշուեգիտութեան նման գիտութիւններ Հայաստանի մէջ գոյութիւն չունէին, այսուհանդերձ Արտաշատի եւ Տիգրանակերտի նման ընդարձակ եւ բարդ ճարտարապետական եւ ռազմական շինարարութեանց համար անկարելի էր որ Հայաստանի մէջ գոյութիւն չունենար յառաջացած գիտութիւն։ Նոյնիսկ Եղնիկի «Եղծ Աղանդոց»ը եւ Դաւիթ Անյաղթի «Գիրք Սահմանաց»ը կը հաստատեն իրենց ինչ ինչ ակնարկութիւններով, որ Հայաստանի մէջ է. դարէն ալ առաջ կային գիտնականներ եւ գիտական տեսութիւններ ջատագովողներ, որոնք նոյն իսկ աշխարհի կլորութեան, տիեզերագիտութեան եւ այլ նիւթերու մասին գիտական լուրջ ըմբռնումներ ունէին. այլապէս ի՞նչպէս կարելի էր էջմիածնի, Դըսեղի, Գառնիի, եւն. զարգացած հաշուեգիտութեան կարօտ ճարտարապետական զմայլելի կոթողները կերտել։

© National Library of Armenia

Երրորդ գլուխով կը տրուի «Անանիա Շիրակացու թուաբանութեան դասագիրքը եւ նրա նշանակութիւնը»։ Հոս կ'ուզեմ դիտել որ որ Շիրակացու առաջին ուսուցիչը ինքնին հայ մըն էր՝ Քրիստոսատուր, որուն մօտ վեց ամիս աշակերտեց ան ի Կարին։ Այս առթիւ կը կրկնեմ, որ Շիրակացու հաշուեգիտական աշխատութեանց մէկ կատարեալ եւ խիստ ընտիր ձեռագիրը, 1580ական թուականներուն գրուած, կը գտնուի ձեռագրաց իմ հաւաքածոյիս մէջ, որուն մէջ կը գտնուի նաեւ հաշուեխնդիրներու ամբողջական շարքը։

Չորրորդ գլուխով կը տրուի «Եւկլիդէսի երկրաչափութեան հայերէն հնագոյն թարգմանութիւնը եւ նրա նշանակութիւնը»։ Պետրոսեան կ'եզրակացնէ, թէ Եւկլիդէսի «հայերէն թարգմանութիւնը կատարել է Գրիգոր Մագիստրոսը, անմիջապէս յունարէն բնագրից» (էջ 126)։ Դժբախտաբար ասիկա չապացուցուած ենթադրութիւն մըն է, որուն յաճախ արձագանգ տուած է մեր արդի մատենագիտութիւնը։ Այս անհիմն ենթադրութեան աղբիւր ծառայած է Նոյնիսկ Մագիստրոսի նամակը առ Սարգիս վարդապետ Սեւանցի, ուր ի մէջ այլոց Մագիստրոս կը գրէ «զերկրաչափականն զԵւկլիդէսի սկսայ թարգմանել»։ Մագիստրոս կրնայ սկսած ըլլալ թարգմանութիւնը, եւ կրնայ աւարտած չըլլալ։ Նոյն իսկ կարելի է խորհիլ որ սկսիլ ցանկացած ըլլայ, եւ այդ ցանկութիւնը անկատար մնացած ըլլայ։ Վերջապէս իրականութիւն է այսօր, որ Մագիստրոսէ նման գործի մը թարգմանութիւնը մեզի չէ հասած, եւ կամ թէ գոյութիւն չունէր։ Մագիստրոս այս նամակը գրելէն վերջ հաղիւ եօթը կամ ութը տարի եւս ապրեցաւ. մինչ նամակին մէջ բազմաթիւ կարեւոր եւ կատարուելիք ձեռնարկներու խօսքը կայ, որոնց կարգին Եւկլիդէսի գործին յիշեալ թարգմանութիւնը յետին տեղ մը կը բռնէ։ Իսկ այն հատուածները զոր մեր մատենագրութիւնը մեզի ա-

ւանդած է, կը տարբերին որոշ կերպով ծանօթ յունարէն Եւկլիդէսի բնագրէն այնքան՝ որ մեզի կրնան ենթադրել տալ նախաեւկլիդէսեան բնագրի մը հատուածները ըլլալը, գուցէ եւ աւելի կատարեալ եւ ընդարձակ Եւկլիդէսի գործէն, որոնք կրնային Մագիստրոսէ շատ առաջ թարգմանուած ըլլալ մեր նախնեաց կողմէն։ Ուրեմն Պետրոսեան շատ աւելի վճռական տուեալներու կը կարօտի՝ եզրակացընելու համար Եւկլիդէսի Մագիստրոսեան թարգմանութիւնը։

Աւարտելէ առաջ՝ ըսենք որ Եւկլիդէսի գործին լիակատար մէկ հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած կը գտնենք աւելի ուշ։ Ո՛չ թարգմանիչը եւ ո՛չ ալ թարգմանութեան թուականը որոշ է։ Սակայն թարգմանութիւնը կատարուած կ'երեւի արաբերէն բնագրէ մը՝ հոն պահուած արար կարգ մը բառերուն պատճառաւ։ Այս եզական ձեռագիրը, ընտիր գրչութեամբ, լաւ նօտրգրով, երկրաչափական նուրբ գծաձեւերով, այժմ մաս կը կազմէ իմ հաւաքածոյիս, եւ տարիներ առաջ ծախու առած եմ Կ. Պոլիս։ Այս ձեռագրի մասին ամփոփ կերպով գրած եմ «Բազմավէպ»ի մէջ 1959ին։ Դժբախտաբար իմ ձեռագիրս անծանօթ մնացեր է վաստակաւոր եւ մեղուաջան Պետրոսեանին, եւ իր ու Հայաստանի Ակադեմիայի խնդրանքին վրայ միայն դայն վերջերս մանրանկար լուսատիպ օրինակելով իրենց դրկեցի։

Հինգերորդ գլուխը նուիրուած է «Յովհաննէս Սարկաւագի Անկիւնաւոր քիւֆ երկասիրութեան, որմէ վերջ, վեցերորդ գլուխով «Նիկողայոս Արտաւազդի մաթեմատիկական աշխատութիւնները»։ Իսկ եօթներորդ գլուխով կը տրուի «Թուարկութեան տասնորդական պոզիցիոն սիստեմի կիրառումը Հայաստանում, ըստ հայկական ձեռագրերի»։ Հոս կը ներկայացնէ հեղինակը անծանօթ թուաբանական գործ մը Մատ. (թիւ 8716) գրչագիր, ԺԸ. դարէն, սակայն գործին հեղինակութիւնը հաւանաբար շատ աւելի հինէն, գուցէ ԺԵ. դարէն։

Ութերորդ գլուխով Պետրոսեան կու տայ «Հայկական Մաթեմատիկական գրականութիւնը 17–18 դարերում», ուր կը ներկայացուին զանազան գրչագրեալ գործեր Պետական Մատենադարանի ձեռագիրներէն։ Կը յիշուին նաեւ տպագրուած հաշուեգրքեր, որոնց հնագոյնն է հազուագիւտ «Արհեստ համարողութեան», լոյս տեսած 1672ին Մարսիլիոյ մէջ, որմէ օրինակ մըն ալ կը գտնուի իմ հաւաքածոյիս մէջ։ Այս գլուխով ալ կ'աւարտի աշխատութեան բուն ուսումնասիրական մասը։

Հատորին երկրորդ մասը կը պարունակէ յաւելուածներ։ 1) Անանիա Շիրակացու թուաբանական խնդիրները։ 2) Յովհաննէս Սարկաւագի անկիւնաւոր քիւեր։ 3) Նիկողայոս Արտաւազդի թուաբանական աշխատութիւնները։ 4) Անանուն հեղինակի թուաբանութեան դասագիրքը։ 5) Պրոնեանի երկրաչափութիւն աշխատութեանը կցուած «մաթեմատիկական տերմինների» ցուցակը։

Էջ 359ով կը սկսի ռուսերէն, եւ էջ 391ով անգլիերէն ամփոփումները։ Անգլիերէն լեզուն լաւ է եւ պարզ։ Իցիւ թէ Պետրոսեան իր հայերէնը չաղճատէր խժալուր, խորդ տեքստ (բնագիր), պրոցես (ընթացք), լոգիստիկայ (տրամաբանութիւն), կուլտուրա (մշակոյթ) եւն. բառերով։ «Պոստուլատների, աքսիոմաների, թէորեմաների ... մաթեմատիկական տերմինաբանութիւնը» (էջ 126) այս բոլորը երեք տողի մէջ. ըստ իս ահռելի հարուած մըն է հայերէնի արժանապատուութեան եւ աններելի՝ հայագիտութեամբ զբաղող Պետրոսեանի գրիչին։

Այս մեծարժէք գործը կ'աւարտի մատենագիտական ցանկով, որուն կը յաջորդէ գործին մէջ գործածուած նկարներու ցուցակը, եւ վերջապէս անձնանունների կարեւոր ու օգտակար ցանկը։

Սրտի մեծ գոհունակութեամբ կը փակենք այս արժէքաւոր գործը։

★

ԱՏԼԱՍ «Հայ ժողովրդի Պատմութիւն Գրքի»։ Ա. մաս։ Պատրաստեց Ս. Տ. Երեմեան։ Թղթակազմ, եօթը գունաւոր, ծալուած աշխարհացոյցներով։ Երեւան, 1952, գին՝ 3 ռուբլի։

Այժմ սպառած եւ հազուագիւտ Երեւանեան հրատարակութեանց շարքին՝ պէտք է դասել այս ալ, որ դժբախտաբար միայն 1960ին՝ Երեւան այցելութեանս առթիւ կրցայ ստանալ։

Սուրէն Երեմեան այն բծախնդիր վաստակաւորներէն է՝ որոնք որ եւ է գործի կը ձեռնարկեն միայն կարելի եղածին չափ կատարեալ ընելու մտասեւեռումով։

Առաջին քարտէզը կը ներկայացնէ «Հայկական Լեռնաշխարհ»ը։ Նկատեցի որ Երզնկա քաղաքին վրայ նշանակուած է գլխագիր ԵՐԶՆԿԱ, հաւանաբար իրը դաւառ։ Սակայն Երզնկա քաղաք է միայն, իսկ դաւառը կը կոչուէր ԵԿԵՂԵԱՑ։

Երկրորդ քարտէզը կը ներկայացնէ Հայաստանը Բ–Ա. դարերուն, նախ քան մեր թուականը։ Երրորդ քարտէզը կը ներկայացնէ Հայաստանը Ա–Դ դարերուն։ Չորրորդ քարտէզը՝ Հայաստանը Ե–Է դարերուն։ Հինգերորդը՝ «Հայաստանը Ը. դարի վերջին եւ ԺԱ. դարի սկզբին»։ Վեցերորդ՝ «Հայաստանը եւ հարեւան երկրները ԺԲ. դարի վերջին եւ ԺԳ. դարի սկզբին»։ Վերջապէս եօթներորդ՝ «Հայաստանը եւ հարեւան երկրները ԺԸ. դարի առաջին կէսին»։

Շահեկան է թէ ինչպէս Նախիջեւանը միշտ անբաժանելի մաս կազմած է պատմական Հայաստանի, եւ միայն ԺԸ. դարուն արուեստական բաժանում ունեցեր է. եւ հաւանաբար դարձեալ միանայ Հայաստանի իրը անոր կենսական եւ անբաժանելի մաս։

Մեծապէս գնահատելի է Սուրէն Երեմեանի այս ընտիր ու կոկիկ աշխատանքը, որ կրնայ առաջնորդ ծառայել պատմական ուսումնասիրութեանց։

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

© National Library of Armenia